

Gulabuddin Sukhanwar

Minnested og multidireksjonelle minner

Unge flyktningers møte med norsk og europeisk minnearbeid gjennom Falstadsenterets prosjekt "Houses of Darkness"

Bacheloroppgave i Kulturminneforvaltning

Veileder: Kristoffer Eliassen Grini

Mai 2022

Gulabuddin Sukhanwar

Minnested og multidireksjonelle minner

Unge flyktningers møte med norsk og europeisk minnearbeid gjennom Falstadsenterets prosjekt "Houses of Darkness"

Bacheloroppgave i Kulturminneforvaltning
Veileder: Kristoffer Eliassen Grini
Mai 2022

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske og klassiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Forord

Denne oppgaven markerer avslutningen av mine tre års studier av det fasinerende feltet, kulturminneforvaltning ved det humanistiske fakultet, institutt for historiske og klassiske studier, NTNU. Disse tre års studier og erfaringer med ulike lærere, gode klassekamerater, andre kollegaer og venner var en viktig del av min akademiske utdanning.

Jeg takker Falstadsenteret for hospiteringsmulighet. Et minnested hvor man møtes med historie, minner og samfunns erfaringer. Videre takker jeg Bas Kortholt fra Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Nederlands) og Gedenkstätte Bergen-Belsen (Tyskland) for deres tid og samtale rundt tema og deres samarbeid.

Jeg takker Ingeborg Hjorth, faglig leder på Falstadsenteret og Anne Helga Henning leder for kunstverkstedet for deres samarbeid, veiledning og tilbakemeldinger på min oppgave og min hospitering.

Jeg har fulgt prosjektet, "Houses of Darkness" gjennom min hospiteringstid på Falstadsenteret og deltatt på ulike møter og verksteder. Prosjektet har vært en lærerik inngang for å forstå minsteders rolle i dagens samfunn.

Det var et krevende skriveprosjekt, men lærerikt, og viktig for meg å jobbe med et tema som ikke bare var relevant for min utdanning, men også tilknyttet mine følelser, erfaringer og personlige minner. Det siste året var et vanskelig år for meg og familien på grunn av krig og Talibans som tok over mitt fødeland, Afghanistan. Jeg skriver om krigsminner mens mitt fødeland går gjennom konflikter og folket blir nektet sine vanlige rettigheter og frihet.

Stor takk til min veileder, Kristoffer Eliassen Grini for hans kommentarer og tilbakemeldinger til denne oppgaven. Jeg har satt stor pris på alle foredragene, veiledning og tilbakemeldinger fra alle lærerne i løpet av min bachelorutdanning. Jeg er takknemlig til min bestemor Bjørghild Irene og min venn Vivan Hetland for språkkorrektur. Jeg takker min kjære kone datteren min for deres støtte og forståelse. Sist, men ikke minst, takker jeg mora mi som er på flukt nå på grunn av Taliban i Afghanistan og fortsatt deler sine minner med meg og velsigner meg med sine gode ord og råd.

Innhold

Kapittel 1	3
1.1 Introduksjon	3
1.2 Tema og problemstilling	3
1.3 Hospiteringen	4
1.4 Teori	6
Kapittel 2	10
2.1 Falstadsenteret	10
2.2 Kommandantboligen	10
2.3 Houses of Darkness	12
2.4 Refleksjon og samtaler	12
3.1 Krigsminner	15
3.2 Tolkning og presentasjon	16
3.3 Tilkopling og deltakelse	17
Konklusjon	18
Litteratur	20

Kapittel 1

1.1 Introduksjon

Oppgaven skal studere krigsminner med fokus på immaterielle minner og hvordan Falstadsenterets prosjekt “Houses of Darkness” integrerer minner, fortellinger og historier med dagens utdanning og hvordan dette prosjekt hjelper unge innvandrere å tolke og forstå sine historier og minner, spesielt minner om krig og konflikt. På hvilken måte kan minnesteder som Falstadsenteret, og historiene de forvalter, oppleves som relevant for nyankomne til det norske samfunnet, det vil si for mennesker som er i ferd med å "slå nye røtter" her?

Her vil jeg diskutere dette spørsmålet med utgangspunkt i prosjektet “Houses of Darkness”, som er et samarbeid mellom tre minnesteder etter andre verdenskrig, Falstadsenteret i Norge, Bergen-Belsen i Tyskland og Westerbork i Nederland. En del av dette prosjektet går ut på å invitere unge flyktninger inn i samtaler omkring den vanskelige kulturarven som minstedene forvalter. Det er et treårs prosjekt fra desember 2020 til desember 2023, og er støttet av Kreativt Europa. (Falstadsenteret, 2022a)

Jeg har selv kommet til Norge som flyktning og har besøkt Falstadsenteret flere ganger i ulike sammenhenger, hvor jeg har opplevd at dette er et sted hvor jeg har kunnet bearbeide egne minner. Derfor er det interessant for meg å følge med på om de andre nyankomne opplever stedet på samme måte.

1.2 Tema og problemstilling

Hva er kulturarv? Og hvem er kulturarven for? Hvor er det beste stedet for denne kulturarven? (Howard, 2003, s. 3) Det er hovedspørsmålene i kulturarvstudier som Petter Howard peker på i sin bok, *Heritage, Management, Interpretation, Identity*.

Hvordan kan et minnsted legge til rette for at vi ikke bare lærer *om* minner og kulturarv, men også *fra* dem? Hvordan kan fortiden bli en ressurs for samfunnet i nåtid og framtid? Og hvordan kan minnesteder jobbe med nye medlemmer av samfunnet og inkludere deres historier og minner som en del av storsamfunnets kulturarv?

Det er viktig at også stemmene til ikke-innfødte medlemmer av samfunnet får muligheter for å bli hørt. I et multikulturelt samfunn som Norge er det svært nyttig at alle føler seg inkludert og det kan oppnås gjennom dialog, sosiale og kulturelle aktiviteter hvor mangfold fungerer som et verktøy for samfunnsutvikling. Inkludering og integrering er en prosess som må ha fokus på

at de som er nye i samfunnet har mulighet til å lære om sitt nye samfunn, og på den andre siden kan de bevare sine minner og sin kulturarv. Mangfold kan bli en ressurs og verktøy for samfunnsutviklingen dersom alle føler seg inkludert og ser sine verdier som en del av hovedstrømmen i samfunnet.

Når vi snakker om minner handler det om individer, grupper og samfunn og ting som er viktige å bevare. Derfor defineres minner som et bredt tema som inneholder historier, erfaringer, traumer, sorg, glede, stolthet og fortellinger knyttet til individer, grupper og hele samfunn. Det er ikke ofte at minoriteters minner er dokumentert fordi de som har makt ikke ønsker å bevare dem eller gi dem plass. I mange tilfeller har slike grupper som kjønnsminoriteter, religiøse og etniske minoritetsgrupper ikke hatt noen stemme og derfor er det viktig at minnesteder og andre kulturinstitusjoner hjelper dem for å kunne bli inkludert i samfunnet og dele sine minner og verdier slik at deres stemmer høres. "Kulturminneverdiene bygger bro mellom generasjonene." (Holme, 2005, s. 14). Kulturminneverdiene kan også bygge bro mellom innfødte og nyankomne. I denne sammenheng vil jeg vise hvordan prosjektet, Houses of Darkness, ga plass til deltakernes egne erfaringer og skapte opplevelser av tilkøpling.

Oppgaven skal ha spesielt fokus på immaterielle minner. Fordi når vi snakker om migranter, flyktninger og deres kulturarv er det hovedsakelig immaterielle minner. En flyktning kan ikke ha med seg materiell kulturarv, men minner som fortellinger, historier, tradisjoner og erfaringer vil alltid følge med mennesker på flukt.

Hvordan gir et minnsted som Falstadsenteret rom for innvandreres historier og minner? Hvilke muligheter og begrensninger møter deltagere i prosjektet "The Houses of Darkness"? Hva har en slik tilkøpling og deltakelse for slags betydning for nyankomne og for det norske samfunnet, sett med den nyankomnes øyne?

1.3 Hospiteringen

Den viktigste delen av mine studier var hospiteringen hos Falstadsenteret, et minnsted i Norge. Jeg startet min hospitering i februar 2022, men på grunn av covidrestriksjoner var det en del utfordringer, så jeg måtte starte digitalt. Jeg var kjent med Falstadsenteret fra før og har vært på senteret flere ganger gjennom mine studier ved NTNU og i jobbsammenheng. Derfor var det lett å komme i kontakt med ansatte og få hjelp. Mitt første møte var med Ingeborg Hjorth, faglig leder ved senteret, og hun ga meg en oversikt over senterets relevante prosjekter og hørte om mine ideer om mitt bachelorsoppgave-prosjekt. Vi bestemte oss for å jobbe med prosjektet "Houses of Darkness" og laget en plan for hospitering med inkluderte både fysiske og digitale

møter. Grunnen til dette var at prosjektet har flere funksjoner som jobber med innvandrings- ungdommer i Norge, og samarbeider med to andre minnesteder i Europa. Jeg hadde mulighet til å delta på møter og seminarer for å dele mine tanker og minner, og også lære om prosjektets rolle i dagens samfunn. Jeg besøkte senteret og Trondheim voksenopplæring (TROVO), som befinner seg på Heimdal videregående skole, en samarbeidspartner i prosjektet. I løpet av min hospitering fikk jeg tilgang til en del tekster og objekter fra arkivet, og kom også i kontakt med andre samarbeidspartnere, noe som var veldig lærerikt og viktig for mitt prosjekt. Jeg fikk intervjuet ungdommer fra ulike land, og snakket med dem om hvordan Falstadsenteret hjelper dem å tolke og presentere sine minner og kulturverdier til det norske samfunn. Jeg måtte ha fire ukers hospitering, men min hospitering varte fra februar til mai. Fordi prosjektet arrangerte kunstverksteder med ungdommer fra Trondheim voksenopplæring (TROVO) og Bakketun folkehøgskole, og jeg ville følge hele prosessen fra planlegging til gjennomføring.

Min forskning og erfaring viser at det er kunstverkstedet som har hjulpet unge innvandrere til å dele sine minner og tanker med senteret og fagpersoner. På den andre side er disse minnene en ressurs til forskere, akademikere og minnestedet for å forstå innvandreres historie og å hjelpe dem til å bevare deres kulturarv.

Minner er knyttet til daglige erfaringer, og det kan være noe man er glad i eller sørger over. Houses of Darkness i seg selv kan forklare til oss at hver person har en del minner som er mørke og triste, og det er viktig at de deles med storsamfunnet slik at vi kan lære av hverandre. Krigsminner har også sider av sorg og stolthet eller offer og vinner, men å bevare og dokumentere dem er viktig for forståelse av fortiden og en hjelp for fremtiden.

Jeg kommer selv fra et land som er kjent med krig og konflikt. Jeg er født, har vokst opp og levd i krig, og mine minner er mest fra krigen i Afghanistan. Jeg har sett hvordan kulturminner har blitt ødelagt. Jeg har bevitnet at Taliban ødela buddhaer i byen som jeg er født i. Bamyans Buddhaer var av de største statuer i verden, med over 2000 års historie. Det er Talibans arv til Afghanistan at de sprengte buddhaene i luften. Det er et trist minne for de fleste folk i Afghanistan, og i verden, men for Taliban og deres tolkning av kulturarv var det en religiøs plikt for å rydde bort kulturarven som ikke hørte til Islam. (UNESCO)

Jeg har et relevant minne fra en skole i min fødebygd, Kalu, en liten bygd i Shiber distriktet Bamyans provinsen i Afghanistan. Det var en skole der som har likhetstrekk med

Falstadsenteret. Det var skole før borgerkrigen, og under borgerkrigen (1978-2001) ble den en base for *mujahiden*-gruppen hvor folk ble fengslet og torturert. Min far var fengslet to ganger der, og fortsatt kalte mine foreldre og deres generasjon den bygningen for en skole, i kontrast til min generasjon som så den som et skummelt sted. Etter 2001 ble bygningen igjen skole, og hver gang jeg besøker Falstadsenteret tenker jeg tilbake på den skolen som har samme historie som Falstad.

Falstadsenteret blir en inspirasjonskilde for meg, til å hente fram min egen historie og reflektere over mine minner og fortellinger jeg har hørt fra mine foreldre. Jeg tenker på de rommene som var et sted for læring og studenter, og hvordan de kunne bli fengsel og et rom for tortur og vold. Derfor er jeg knyttet til Falstadsenteret og føler at det er et sted hvor jeg kan dele og reflektere over mine egne minner og erfaringer. Jeg synes det er viktig, både for meg som en person med innvandringsbakgrunn for å dele mine erfaringer, og også for det norske samfunnet som leser og hører dem.

1.4 Teori

Hva er minne og minnested?

Minner er en del av vår kulturarv og historie. Minner kan være materielle eller immaterielle, og hører til et samfunn som «kollektive minner» eller «individuelle minner». Det finnes minner som er dokumentert og det finnes minner som er overlevert til nye generasjoner muntlig. Men uansett form er minner viktig for samfunnsutvikling og forståelse av fortiden.

Med dette vil jeg forklare multidireksjonelle minner, som er tema for min oppgave, og hvordan det er relevant for minnesteders arbeid som Falstad.

Multidirectional Memory er en ny teori i kulturminnefeltet, utviklet av Michael Rothberg i 2009 i sin bok som er en Holocausts og postkolonials studiebok. Begrepet oversettes til "multidireksjonelle minner" på norsk og ble brukt av historiedidaktiker Alexandre Dessingué og Ketil Knutsen i *Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education*. (Dessingué & Knutsen, 2020)

Ifølge Rothberg "multidireksjonelle minner" handler om at kollektive minner og identitet ikke utvikler seg lineært og homogent. Hvordan vi kobler oss til fortiden og forstår oss selv, formes gjennom at mangfoldige enkeltminner om ulike fortider møtes, krysser hverandre og påvirker hverandre. Vårt felles forhold til fortida er komplekst, dynamisk og hele tiden gjenstand for forhandling.

Rothberg skriver: "Pursuing memory's multidirectionality encourages us to think of the public sphere as a malleable discursive space in which groups do not simply articulate established positions but actually come into being through their dialogical interactions with others; both the subjects and spaces of the public are open to continual reconstruction." (Rothberg, 2009, s. 5)

Minnesteder er knyttet til historien, for individer, en gruppe eller en nasjon, som et sted hvor mennesker samles for å minnes. Minnsted er både materielt og immaterielt, og begge er viktige for et samfunn og for individer. (Kvande & Naastad, 2013, s. 207) For eksempel spiller Eidsvollsbygningen en veldig viktig rolle i Norges historie, og kan betegnes som et materielt minne som symboliserer norsk grunnlov, frigjøring, demokrati og nasjonsbygging. (Kvande & Naastad, 2013, s. 208) Men på den andre siden har vi 17. mai, nasjonaldagen, eller grunnlovsdagen, som er knyttet til hvert individ i Norge, og kan defineres som immaterielt minne. Et minne og en dag feires ikke bare av etniske norske, også innvandrere feirer demokrati og norske verdier. Dagen er viktig for hele befolkningen i landet, og er mer populær enn Eidsvollsbygningen. (Kvande & Naastad, 2013, s. 211)

Derfor er et minnsted et komplekst begrep som kan ha forskjellige betydninger. Og minnsteder blir ofte institusjoner hvor det tilrettelegges for besøk, refleksjon og minner, og ved hjelp av minnesmerker, museer og markeringer. Det viser også at det er en tendens i tiden å bygge institusjoner som forvalter minner og fortidsfortellinger. (Sutgu, 2016, s. 78)

Ifølge Peter Howard, er kulturminne («heritage») alt som folk vil bevare for framtiden. Det kan være folkedans, eller materiell kultur og landskap, men de må anerkjennes som kulturarv, og identifikasjon er alltid viktig. Kulturarv handler om folks identitet, tradisjoner, kultur, erfaringer og alt som er viktig for samfunn, og som vi ønsker å bevare. (Howard, 2003, s. 6)

Kulturarv er også et tema om kan gi konflikter fordi folk har ulike tolkninger, tilkobling og forståelse av kulturarv. For eksempel har ulike land og folk ulike interesser og forståelse av den globale oppvarmingen, og derfor er det ikke så lett å finne en løsning som alle kan være enige om. Det er en del minner som folk ikke vil bevare. Selv har jeg opplevd å bli skadet i krigen i Afghanistan da jeg var barn. Moren min ble så redd da hun så meg midt i blodet, og kunne aldri snakke om den saken igjen. Hun glemte ikke den ulykken, men ville aldri prate om den. Jeg tror at kunnskap om våre historier og minner er viktig for samfunnet og for kommende generasjoner. Et annet eksempel er historien til den etniske gruppen Hazara som opplevde

diskriminering og folkemord i Afghanistan. Men de som har makten i landet, har aldri anerkjent hva som har skjedd. (Minority rights Group International, 2021)

Når det gjelder minne som identitet er det veldig relevant for migranter i et nytt samfunn hvor de skal skape ny identitet og bevare sine gamle kulturverdier. Kulturarv kan reflektere noens, eller en gruppes, søken etter identitet. (Howard, 2003, s. 11) En flyktning kan ha identitetskonflikt fordi det er vanskelig å forene sin gamle identitet mens man skaper en ny identitet. Fordi en flyktning har en del minner som er knyttet til sin historie, verdier og identitet og det er svært nyttig å få mulighet til å dele og reflektere over dem.

I denne forskning er både tolkning og presentasjon av kulturarv hovedtemaer, og derfor er det nyttig å vise hvorfor oppgaven setter søkelys på de begrepene. Både i kulturminne og historie er det hermeneutisk bruk eller tolkning, og derfor vil jeg utdype og sammenligne mellom minne og hermeneutikkens teori. Hermeneutisk historie har utviklet seg fra forståelse av Bibelen til å bruke objektive metoder for fortolkning av tekster og andre kulturytringer. (Dybvig et al., 2019, s. 359)

Hermeneutikkens historie, og spesielt Wilhelm Dilthey (1833-1911), viser en prosess for tolkning og forståelse av Bibelen og andre tekster. Hermeneutikken har sin historie fra reformasjonen, da pavekirken mistet sin fortolkningsautoritet, og hver enkelt kunne tolke Bibelen selv. Den historiske utvikling åpner nye måter for tolkning av tekster, og er også viktig for ulike tolkninger og meninger. Det er bevist at det er umulig at alle tolker et objekt, tekst eller kultur på en og samme måte. (Dybvig et al., 2019, s. 359) Derfor er det et viktig begrep, og teori for hvordan jeg bygger opp mitt oppgaveprosjekt. Jeg vil bruke mine egne krigsminner i parallell med Falstadsenterets prosjekt, basert på hermeneutisk teori. Det er viktig å vise at hermeneutikken ikke bare handler om tekster, men også om andre medier som bildekunst, og kan inkludere alt menneskeskapt materiale. (Dybvig et al., 2019, s. 359)

Fra en historikk kontekst er kulturarv et viktig tema innen historiefaget, og var knyttet til museene for å bevare materiell kultur fra fortiden. Men senere ble begrepet mer utvidet som et spørsmål om å forvalte viktige felles samfunnsverdier for framtiden. Med den nye tolkningen og forståelsen av kulturarv, som felles samfunnsverdier for framtiden, kan det defineres at den inkluderer både materiell og immateriell kultur, og alt som er viktig for samfunnsframtiden. Det er derfor relevant med innvandreres kulturarv, fordi selv om de ikke er en del av fortiden, er fortsatt deres kulturarv og minner viktig for framtiden. (Kvande & Naastad, 2013, s. 226)

1.5 Metode

I følge Diltheys filosofi har hermeneutikken en sirkel som studerer de enkelte delene for å finne mening mellom del og helhet. (Dybvig et al., 2019, s. 362) Det er viktig å studere delene for å forstå helheten, og det er like viktig for et samfunn at vi studerer minner fra individer for å forstå samfunnets fortidshistorie og kulturverdier. I denne sammenheng skal jeg følge prosessen med Falstadsenterets prosjekt “Houses of Darkness”, som en sirkel for å vise eksempler fra nykommerne i det norske samfunn, og hvordan møter med hverandres minner og kulturverdier kan være et verktøy for å skape tilhørighet og bygge broer mellom migrantsamfunn og det norske samfunn.

Houses of Darkness holder en rekke seminarer og verksteder hvor ungdommer fra forskjellige land deltar, og hvor kunstnerisk arbeid og historiske objekter er sentrale elementer for å gi dem mulighet til å dele sine minner, erfaringer og historier. Fordi objekter og kunst kan tolkes på ulike måter, er det lettere for deltagere å reflektere over om sine minner.

I tillegg til å bruke relevante tekster og pensumbøker intervjuet jeg deltagere og samarbeidspartnere, for å tegne et bilde av minner og historier som flyktninger i det norske samfunnet har med seg. Jeg var en observatør under hele prosessen med planlegging og gjennomføring av det første verkstedet i dette prosjektet, og lærte om hvor viktig minner og minnesteder er i dagnes samfunn.

Kapittel 2

2.1 Falstadsenteret

Falstadsenteret er et minnesteid etter andre verdenskrig som ligger ikke langt fra Levanger, som formidler sin over 100-årige historie fra 1921, en skole for unger som hadde vanskeligheter. Under andre verdenskrig og tysk okkupasjon ble skolebygningen omgjort til konsentrasjonsleir for motstandsfolk, norske jøder og utenlandske krigsfanger. I krigsårene antas det at det var ca. 4200 fanger på Falstad. Falstadsbogen hører også til senteret som et minnelandskap som viser graver til over 200 personer fra ulike land, som ble gravd opp etter krigen. (Kvande & Naastad, 2013, s. 210-211)

I dag er Falstadsenteret et minnesteid som har ulike omfattende undervisningsprogram, arkivmateriale, forskningsprosjekt og utstillinger som viser hva som skjedde på Falstad under krigen, og knytter dette til hendelser andre steder. Senteret samarbeider blant annet med skoler i Norge, og det er en mulighet for at ungdommer fra ulike kulturer kan oppleve og lære om Norges krigshistorie og sammenligne med sine egne erfaringer, tolkninger og forståelse. Kvande og Naastad (2013) belyser hvordan en ung innvandrer fra et annen kultur tolker minnesteidets historie helt annerledes enn det som er vanlig i det norske samfunnet. Da en innvandreklasser besøkte senteret og hørte om Norges okkupasjon under andre verdenskrig bemerket en av dem: "Jeg visste ikke at Norge hadde vært koloni." (Kvande & Naastad, 2013, s. 97-98) Folk fra ulike land og kulturer har forskjellige erfaringer og tolker krigshistorien annerledes, noe som kan åpne nye tanker og debatter i samfunnet.

Falstadsenteret er en institusjon for samtaler, læring og refleksjon, og man kan møte fortiden både gjennom minner og materiale. Senteret fungerer som et museum og arkiv i dag. Men det er også et senter med multifunksjon, som har en rekke prosjekter om menneskerettigheter, utdanning, ungdomsprosjekt, forskning og arkeologi. I 2000 ble stiftelsen Falstadsenteret etablert som nasjonalt opplærings- og dokumentasjonssenter for krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter, og er i dag et av Norges syv freds- og menneskerettighetsentre. (Falstadsenteret)

2.2 Kommandantboligen

Kommandantboligen er en bygning som ble bygget under den tyske okkupasjonen, for den øverste ledelsen av Falstad fangeleir i 1943-1944. Denne boligen var bygget av fanger, og i dag ser vi en del tegninger og håndskrift på veggene, og på deler av bygningen, som fanger har laget. I dag er kommandantboligen et senter for ideer, kunst, undervisning, dialog og

utstillinger. En av jentene fra TROVO, som var på kunstverkstedet, sa i en refleksjonsamtale at det er ikke fortid eller nåtid som er viktig, men hvem det er som bruker et sted eller ting er viktig. Dette er omfattende og hermeneutisk tolkning av at en bygning kan bli et fengsel eller et sted til minne og dialog. (Falstadsenteret)

I 2019 utviklet Falstadsenteret et formidlingsprosjekt som kaltes "Maktens ansikter – kunst i kommandantens bolig". Jeg var en av de seks forfatterne og kunstnerne som var invitert for å utvikle ideer om utviklingsarbeid og innholdsproduksjon til kommandantboligen. Jeg hadde tre ulike forslag: en visuell idé, et dialogkonsept og et komparativt krigsminneprosjekt. I mitt forslag anbefalte jeg en serie dialogmøter for deltakere med bakgrunn fra ulike land, som er bosatt i Trøndelag, kunne komme sammen for å dele sine tanker om ulike temaer rundt inkludering og andre relevante saker. Om krigsminneprosjektet mente jeg at det er mange flyktninger som har minner og fortellinger fra krigssoner i andre land, og de trenger en plattform for å dele og bevare dem. (Falstadsenteret, 2019)

Nå ser jeg, i prosjektet, Houses of Darkness, som holdt kurs for ungdommer, at mine forslag var relevante, og at deres deltakelse, historier og erfaringer er et eksempel på at krigsminner er viktig for oss, både som individer og samfunn.

Faktisk var det første gang jeg har snakket om at jeg var skadet da jeg var barn, under borgerkrigen i Afghanistan. Falstadsenteret, som et krigsminnsted, ga meg en åpning til mine egne minner. Mine minner og erfaringer er ikke bare om meg selv, men det er også relevant for samfunnet jeg hører til nå, og for folk med krigsminner fra andre land. Under borgerkrigen satte en av *mujahidins*-gruppene håndgranater på dørene våre, og det var flere som ble skadet og drept av de bombene. Jeg hører til i Ismaili-samfunnet, en religiøs minoritet i Afghanistan, og vi var diskriminert og angrepet på grunn av vår religiøse identitet, men vi fikk aldri mulighet til å snakke om våre minner, fordi det kunne lage store konsekvenser for oss, og de som plasserte bombene har mye makt i Afghanistan. (Samander, 2005)

Både kulturarv, og minoriteter som eierne av kulturarv, blir angrepet under kriger rundt i verden. For eksempel har *Daesh*, den Islamske staten (IS), ødelagt kulturarv, minnesteder og statuer som hørte til minoritetsgrupper i Syria og Irak, og de drepte tusenvis av Yezidi-religiøse minoriteter. (Ewelina, 2021) (Security Council, 2021)

Det samme har skjedd under Taliban (1996-2001) med Buddhaer og annen kulturarv i Afghanistan. Fortsatt minoriteter og kulturarv er i fare på grunn av at Taliban er i makt og deres fundamentalistiske tolkning av Islam tolerer ikke ulike tolkninger av religion og den kultur

mangfold i landet. (Finnegan, 2021) Også under tysk okkupasjon var en stor del av fangene jøder som var fengslet på Falstad, og hovedsakelig ble de fengslet og henrettet på grunn av sin religiøse og etniske identitet.

2.3 Houses of Darkness

Houses of Darkness er et samarbeidsprosjekt mellom tre minnesteder i Europa. Dette er Falstadsenteret (Norge), Herinneringscentrum Kamp Westerbork (Nederland) og Gedenkstätte Bergen-Belsen (Tyskland). Prosjektet stiller spørsmål ved hvilke minner og historier de europeiske kulturarvssteder bør formidle og gjennom ulike kreative aktiviteter, og kunstneriske verksteder som involverer bruk av visuelle og auditive medier, utforsker det europeiske samarbeidsprosjektet at hvordan minnesteder kan forholde seg til og bruke sporene av mørk, vanskelig og omstridt historie. (Falstadsenteret, 2022a)

De tre minstedene arrangerer en rekke aktiviteter som utstillinger og kunstverksted, med spesielt fokus på et ungt publikum, for å utforske historie og kulturarv etter krigens gjerningspersoner, og spørsmålet om hvordan de europeiske samfunn skal forholde seg til denne arven som del av en felleseuropeisk historie.

Bergen-Belsen og Westbork skal arrangere sommerskoler i 2022 og 2023. Falstadsenteret, i tillegg til verksteder for ungdommer, samarbeider med fotokunstneren Jakob Ganslmeier og forfatteren Simon Stranger om en multimedieinstallasjons-utstilling i kommandantboligen. (Falstadsenteret, 2022b)

2.4 Refleksjon og samtaler

Som en del av prosjektet arrangerte Anne Helga Henning, kunstner i samarbeid med senterets pedagoger, kunstverksteder for norsk ungdom og unge nyankomne fra Trondheim voksenopp-læring (TROVO) og Bakketun folkehøgskole, 4.-6. mai. Det var to dagers verksteder for to grupper av elever fra begge skolene. I første gruppe var det 12 deltagere fra Trovo, som var gutter og jenter med innvandringsbakgrunn fra ulike land. De startet dagen fra Trondheim kl 09:30, og kom på sentret i 11- tiden. Deres verksted startet med en introduksjon om kommandantboligen, hvor de ble kjent med selve bygningen, tegninger laget av fanger og arkeologiske materiale. Før de arbeidet med tegning av arkeologiske gjenstander, hadde de en åpen diskusjon med hverandre rundt tema. Det var interessant å se hvordan deres samtale gikk inn på historien, og de snakket om andre verdenskrig og koblet det med dagens situasjon i Ukraina og Afghanistan. En av dem spurte hvem Taliban er, noe som var et overraskende spørsmål for

kursholdere og lærere, men elevene selv svarte hverandre. En av deltagerne, som var fra Afghanistan, prøvde å forklare begrepene *jihad* og *islam*, og skille dem fra Taliban og andre terrorgrupper.

Dette viser hvordan et minnesteds materielle og immaterielle historier, om fanger og krigsminner, knytter seg til deltagere hvor de snakker om relasjoner mellom mennesker i en krigskontekst. Deltakerne tolker disse norske krigsminnene med egne erfaringer fra krig og konflikt i en helt annen kontekst. En av deltagere fortalte meg at han tenker at minnested er viktig for historien, men dersom Afghanistan skulle bygge minnesteder, da må hele landet bli minnesteder for å minnes de menneskene og andre vi har mistet i 42 års krig. En annen deltager fortalte at han tenker tilbake på uskyldige mennesker som ble henrettet eller fanget i verden, også i hjemlandet hans, Sudan. Ungdomsdiskusjonen gikk videre til IS og andre terror grupper, og knytter dem til Hitler og hvordan krig ødelegger samfunn.

En av dem som kommer fram og deler sine minner sier: *Da jeg var 13 år hadde jeg sett hvordan en av de islamistgruppene henrettet et menneske. Det var annonsert i moskeen, i høytaleren, at alle måtte samles fordi en kriminell skulle dømmes. Og da vi alle var på stedet så vi at han ble drept. Hvorfor?* spør en av dem. *Fordi de vil vise makt, og vil at ingen andre skal tenke på å gå imot dem.* Ungdommene har også snakket om de ulike utfordringer fangene hadde på Falstad leir, slik som om de hadde mat, om de fikk noen kontakt med sine familier. Alle prøvde å se på fangenes tegninger og svare på hverandres spørsmål.

Verkstedet var basert på kunstneriske intervensjoner gjennom observasjon basert på sakte tegning og ornamentikk. Det var planlagt som en sirkel hvor deltagere startet med en introduksjon, fikk en tur på kommandantboligen og møtte arkeologiske objekter. De var delt i grupper for å tegne objekter de hadde valgt, som var sko, gaffel, tallerken, tannbørste osv. Tegneprosessen måtte skje med konsentrasjon og stillhet, hvor de studerte de arkeologiske gjenstandene med detaljer. Deres tolkning av arkeologiske gjenstander var veldig forskjellige, og en av dem sa at de tingene ikke er noe nytt til oss, og vi har sett mange sånne ting i hjemlandet vårt. Til slutt måtte de finne et sted hvor de plasserte sine tegninger for fotografering. Andre dag startet med en felles aktivitet hvor alle fikk filtstoff for å lage et felles bilde rundt de arkeologiske gjenstandene. Det var en konklusjon på verkstedet, hvor alle deltagerne snakket om hva de hadde lært og hvordan de opplevde to dagers aktivitet på Falstad. Assosiasjonene som de delte etter å ha laget det store bildet sammen var tankevekkende blant annet uttrykk for begreper som grenser, kart, farger, land, havet, jord, koloni, frihet, mennesker, kjønn, seksualitet, musikk og

minner. En av dem konkluderte at å delta på sånne aktiviteter har åpnet nye muligheter for han i Norge og har endret hans synpunkt om norske folk fordi han føler seg inkludert. *Da jeg var ny i Norge så var jeg negativ, sa han, men da jeg kom hit og ble inkludert gjør det at jeg tenker positivt.* Han går videre og sier *vi hadde ikke mulighet til å ha en dialog med hverandre i Afghanistan.* En annen sier at *de som er involvert i kriger ikke tenker på barna og neste generasjon.*

Dette to dagers-verkstedet avsluttet med å bli som et minne for hver deltager. Eller, det er enda bedre å definere det som multidireksjonelle minner, fordi det under hele prosessen var mange fortellinger knyttet til minner og erfaringer, slik at fagpersoner lærte om ungdommer og deres erfaringer og minner. Og ungdommer fikk mulighet til å dele sine opplevelser og tanker fra verkstedet og knyttet dem med sine minner, historier og fortellinger.

For å definere dette kunstverkstedet som et minne vil jeg følge Petter Howards definisjon om at *Heritage*, kulturarv, er som et produkt og en prosess, og han mener at det er ulike grunner at en ting eller aktivitet kan bli kulturarv. (Howard, 2003, s. 208)

Som en observatør fulgte jeg kunstverkstedets prosess, både på TROVO og Falstadsenteret, med den samme ungdomsgruppen. Samtaler og refleksjoner var veldig annerledes på de to stedene. I skolen (TROVO) var deltakerne mest opptatt av tegninger, og snakket om de objekter og kunstverk de tegnet, men på Falstad var samtalen dypt inne i historier og krigsminner. Den viser at miljø og historie knyttet til minnesteedet inspirerte dem til å dele sine egne minner og snakke om krigshistorie i Norge og sammenlikne det med konflikter i andre land.

Kapittel 3

3.1 Krigsminner

Når det gjelder krigsminner generelt, finnes de i hele verden, både som fysiske og immaterielle minner, som fortellinger og historier. Fysiske krigsminner finnes som våpendeler, bygninger, statuer, graver og andre materielle ting, som ofte brukes også arkeologiske kilder, men på den andre siden har man minnene, fortellingene og historiene som er knyttet til menneskers opplevelser, smerte, sorg, savn og samfunnets fortid, og dette kan defineres som immaterielle minner.

I dag er krigsminner ikke bare som arkeologiske kilder, men det handler om samfunnsutvikling, og studeres i et bredt omfang for å forstå vår tidligere historie og lære av dem. Krigsminner har ulike tolkninger og refleksjoner. Det handler om offeret og makt, og også om rettigheter og verdier. Det er fortellinger fra de som måtte stå for sine rettigheter, identitet og verdier, og beskytte sitt hjem og land. Det handler også om de som angrep og okkuperte. Det er om mennesker, miljø, kultur og samfunn. Og derfor er det en viktig kilde og ressurs til samfunnsutviklingen, og viser fortidens samfunnsstruktur, makt, kjønn og andre relevante temaer til forskning og utdanning. Når det gjelder kjønn er det viktig å skille mellom hvem som forteller, om det er kvinner eller menn. Fordi en mann ofte kan være en krigsherre, mens hans kone eller en vanlig kvinne kan være et offer. Derfor er det viktig å studere minner basert på kjønn, etnisitet og andre relevante identiteter.

Verden har opplevd mange kriger, og de siste to århundrer var det to verdenskriger. Og en stor del av jordens befolkning har sett borgerkriger og konflikter. I 2022 er det pågående kriger og konflikter i Asia, Afrika og Europa. (UN75 2020 and Beyond)

Ifølge FNs rapport skaper den politiske ustabiliteten organisert kriminalitet, som er målrettede angrep mot kvinner, journalister og migranter. I mellomtiden påvirker politisk vold ikke lenger bare lavinntektsstater, men også de store regioner. FN-rapporten viser at i de siste 15 år har mer enn halvparten av verdens befolkning levd i direkte kontakt, eller nærhet til, betydelig politisk vold. (UN75 2020 and Beyond)

Olav Svein Stugu peker i sin bok *Historie i bruk* på en viktig ting, at historie ikke er nøytral og ufarlig. Fortiden kan være en ressurs for å bygge framtid, både for samfunn og enkeltmennesker, men det kan også være en kilde til konflikt, skam og trauma. Han mener at fortida ikke er viktig i seg selv, men tolkningen av og rollene i historien har stor betydning i dagnes samfunn. (Sutgu, 2016, s. 11) Det er en hermeneutisk tankemåte at man gjør tolkningsrollen relevant og

nyttig for forskning og samfunn. Falstadsenteret har en historiebruksrolle, slik at det gjør minner og objekter fra fortiden tilgjengelig til besøkende, forskere, studenter og institusjoner. Prosjektet, Houses of Darkness og broken av fortida og kulturarven i kunstverkstedet beskriver at senteret åpner nye muligheter for et mangfoldig publikum for å forstå og reflektere over krigsminner og fortida. Det er en metode for å bygge broer mellom fortida og nåtida og mellom krigshistorien i Norge og andre land.

Historien og tradisjoner har også sider som ikke er bevist, det kan være forsømt eller ikke dokumentert, men disse er fortsatt overlevert gjennom minner og fortellinger. Derfor er kulturarvstudiet en metode for å sette søkelys på fortiden gjennom ting og minner, for å finne ut de fortrenge fortellinger og historier. I Europeisk krigshistorie er Holocaust en av de viktigste, tristeste og mest kontroversielle temaer som ikke var lett å bevare. Dette var bare en av de historiske saker som folk ønsket å glemme. (Judt, 2010, s. 808)

3.2 Tolkning og presentasjon

Tolkning og presentasjon er viktige temaer innen kulturarv og kulturminnefeltet. Det er vår forståelse og tolkning som gir definisjon og mening til minner. Derfor er det ofte ulike tolkninger og forståelser av et objekt eller et minne. Men for å forklare fra et akademisk synpunkt vil jeg bruke hermeneutikken som en teori. Fordi hvert individ kan ha sin egen tolkning fra fortiden, og det er deres fortolkning av delene, til å forstå helheten i samfunnet.

Det er viktig å vite at minnesteder har en multidimensjons rolle i dagens samfunn, de bør følge samfunnsutviklingen og må ha programmer som er nyttig for nåtiden. Det er derfor min oppgave viser at Falstadsenteret har ulike funksjoner og roller i dagens samfunn: et museum, et arkiv, et læresenter, en menneskerettighetscenter og minnested. (Falstadsenteret)

Tilknytting, eierskap og andre relevante interesser er hovedverdier i kulturarv. Blant annet fordi kulturarv kan være viktig for identitet og tilhørighet. (Howard, 2003, s. 12) En ting kan ha ulike betydninger for ulike folk. Men innenfor kulturminner er verdiskapning et relevant tema, siden det skal bidra til kunnskap, identitet, opplevelse og estetikk. For eksempel når en statue eller en historisk bygning restaureres, er dette verdiskapning for kulturelle aspekter. Det er en prosess for bruksmuligheter, og på denne måten kan et minne bli en del av samfunnets ressurs. Dersom minnene er immaterielle når de bli skrevet ned eller fortalt blir det en kilde til forskning og studier. Verdiskapning er et begrep som har røtter i økonomien, og har i det siste blitt brukt i

det antikvariske arbeid. (Christensen, 2011, s. 197) Jeg tror på samme måte at kulturminner også følger en verdiskapingsprosess, når det er bevart og blir brukt for samfunnsutvikling.

3.3 Tilkopling og deltakelse

Minnesteder kan fungere som møtesteder mellom nåtid og fortid, og mellom mennesker med posisjoner, i forhold til den historien som minnesteedet forvalter.

Arbeids- og inkluderingsdepartementet viser i sitt tildelingsbrev til IMDI 2022 at et av IMDIs mål er å øke innvandreres deltakelse i samfunnslivet. Men inkludering er ikke bare et viktig tema for statens tilskudd og arbeid, men for hele norske samfunn, og det er mange frivillige organisasjoner som tilbyr sosiale og kulturelle aktiviteter for å fremme bedre integrering og fellesskap i dagens samfunn. (IMDi-Integrerings og mangfoldsdirektoratet, 2022)

Aktiv deltakelse betyr at innvandrere føler seg inkludert og finner programmer som retter seg mot deres verdier og kultur, hvor de kan bidra for en samfunnsutvikling som skaper tilhørighet. I denne sammenheng definerer jeg kunstverkstedet på Falstadsenteret, som gir en aktiv deltakelse til unge innvandrere, hvor de får mulighet til å jobbe med norsk kulturarv, og reflektere over sine egne minner, erfaringer og verdier.

Norsk kulturråd jobber for å bidra til å løfte fram kulturens rolle i samfunnet, og er hovedansvarlig institusjon, som rådgiver til staten, i kulturfeltet. I 2020 fikk rådet oppdrag fra Kultur- og likestillingsdepartementet om å være nasjonal koordinator for økt mangfold, inkludering og deltakelse i kultursektoren. (Kulturrådet) Dette viser Norges kulturpolitikk for minoriteter og innvandreres deltakelse i samfunnet. Men fortsatt er det en del utfordringer i å koble nyankomme med kultursektoren, fordi det er språklige vansker, og det at selve institusjonene ikke har kunnskap for å rette sine programmer mot innvandrere.

Jeg har selv utviklet "Litteratur for inkludering" i 2017 på Litteraturhuset i Trondheim, med mål å knytte sammen innvandrere og andre borgere i Trøndelags-området, gjennom litteratur, kunst og musikk. (Litteraturhuset i Trondheim, 2. september 2021) Gjennom dette prosjektet arrangerte jeg over 250 forskjellige arrangementer på ulike språk, hvor inviterte forfattere og kunstnere med innvandringsbakgrunn arbeider for å dele sine kulturer, og diskutere inkluderingsarbeid i lys av deres erfaringer. Min erfaring og forskning viser at det er viktig at innvandrere og minoriteter er involvert i planlegging og gjennomføring av sosiale og kulturelle aktiviteter, slik at de har mulighet til å være en del av prosessen for å kunne bidra til å øke deltakelse i samfunnet.

I denne sammenheng definerer jeg kunstverkstedet på Falstad som en inkluderingsprosess hvor unge elver med invaderingsbakgrunn lærer om Norges krigsminner og tilkople det med egne minner. Resultatet er at deltagerne føler seg inkludert, og er klare for å dele sine minner og gjøre dem til en del av Norges kulturminner for framtiden.

Konklusjon

Norge er et multikulturelt samfunn, og det er nyttig for framtiden at det mangfold av tradisjoner, språk, kultur og andre samfunnsverdier brukes som et verktøy for samfunnsutvikling, og at vi bevarer det for framtiden som fellesverdier. Ifølge Statistisk sentralbyrå er nesten 15 prosent av Norges befolkning innvandrere, noe som viser et stort mangfold i dagens samfunn. (Dagsavisen, 2022) Derfor foreslår oppgaven min at det er viktig at innvandrere har mulighet til å få bevare sin kulturarv. Det handler ikke bare om innvandrere, men deres kulturarv kan bli en ressurs for hele samfunnet. Kulturarv handler ikke bare om fortiden, og ting som har skjedd i historien, men det viktigste er hva vi gjør med kulturarven i dag, og hvordan det tolkes, brukes og presenteres. (Howard, 2003, s. 19)

Vi kan lære *om* og *fra* fortiden gjennom å studere kulturarv, og kulturarv kan spille en svært viktig rolle i utdanningen til alle i et samfunn. (Howard, 2003, s. 18) Selvfølgelig er det slik at de fleste er glade og føler stolthet med å bevare sine minner, men vi arver ikke bare alt som er godt og positivt, og det er ting som har skjedd som er triste eller skamfulle, og som noen ikke vil bevare. (Howard, 2003, s. 6)

Opgaven har studert kulturarv og minner med hermeneutisk teori for vise at minnesteder ikke bare er relevant for de etnisk norske, men også for innvandrere som bor i Norge. Derfor bør institusjonene, som minnesteder som jobber for inkludering og mangfold, ha programmer for å inkludere alle uansett av farge, kjønn, etnisitet eller hvor de kommer fra. Minnesteder kan jobbe for å bevare innvandreres historier og minner som en del av storsamfunnets kulturarv. Det kan gjøres gjennom dialog, og sosiale og kulturelle aktiviteter, hvor mangfold fungerer som et verktøy for samfunnsutvikling.

I oppgaven har jeg brukt min egne minner og erfaringer for å gjøre synlig at det ikke er ofte at minner og historier som hører til minoriteter er dokumentert eller skrevet ned. Derfor er det viktig at slike folk som jeg, som har minoritetsbakgrunn, i et demokratisk samfunn som Norge, får mulighet å delta i samfunnet med våre fortellinger, minner og verdier. Oppgaven viser at

minner er et bredt tema som inneholder historier, erfaringer, traumer, sorg, glede, stolthet og fortellinger knyttet til individer, grupper og hele samfunn.

I mitt arbeid hadde jeg spesielt fokus på immaterielle minner, som krigsminner. Krigsminner er et kontroversielt tema, og det å bevare dem har manglet et omfattende program. Når *Houses of Darkness* bringer folk med ulik bakgrunn sammen gjennom kunstverksted, for å bygge broer mellom ulike kulturer, og hvor elevene får mulighet til å dele sine assosiasjoner, minner og forståelse med hverandre og fagpersonene, er dette eksempel på et slikt program.

Hvorfor måtte oppgaven ha fokus på immaterielle minner? Fordi når vi snakker om migranter, flyktninger og deres kulturarv er det hovedsakelig immaterielle minner de har. En flyktning kan ikke ha med seg materiell kulturarv, men minner som fortellinger, historier, tradisjoner og erfaringer vil alltid følge med mennesker på flukt.

Inkludering er en prosess for å utvikle tilhørighet, og prosjekter som *Houses of Darkness* åpner en dialog mellom ulike kulturer og ulike deler av samfunnet. Deltakerne på verkstedene fikk mulighet til å vite at deres minner og kulturarv kan bli en ressurs i deres nye samfunn og det er den beste måte å bevare sine minner og kulturarv.

Litteratur

- Christensen, A. L. (2011). *Kunsten å bevare - om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Pax Dagsavisen. (2022). *Det er over en million innvandrere og barn av innvandrere i Norge*. Hentet 09.05 fra <https://www.dagsavisen.no/nyheter/innenriks/2022/03/07/det-er-over-en-million-innvandrere-og-barn-av-innvandrere-i-norge/>
- Dessingué, A. & Knutsen, K. (2020). Myndiggjøring gjennom kritisk minnebevissthet: Minnestudier i didaktisk perspekti. *Nordidactica - Journal of Humanities and Social Science Education*, (3). <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1478022/FULLTEXT01.pdf>
- Dybvig, D. D., Dybvig, M. & Wyller, T. (2019). *Tanke og handling - filosofi, vitenskap og samfunn*. Fagbokforlaget.
- Ewelina, U. O. (2021). *Why We Should Be Concerned About The Destruction Of Cultural Heritage*. Forbes. Hentet 08.05 fra <https://www.forbes.com/sites/ewelinaochab/2021/07/03/why-we-should-to-be-concerned-about-the-destruction-of-cultural-heritage/?sh=4c1933fb31c5>
- Falstadsenteret. *Kommandantboligen*. Falstadsenteret. Hentet 08.05 fra <https://falstadsenteret.no/hva-skjer/kommandantboligen>
- Falstadsenteret. *Stiftelsen Falstadsenteret*. Hentet 03.05 fra <https://falstadsenteret.no/historie/stiftelsen-falstadsenteret>
- Falstadsenteret. (2019). *Kunst i kommandantens bolig*. Falstadsenteret,. Hentet 08.05 fra <https://falstadsenteret.no/opplev-falstad/kunst-pa-falstad>
- Falstadsenteret. (2022a). *Houses of Darkness* Hentet 08.05 fra <https://falstadsenteret.no/hva-skjer/houses-of-darkness>
- Falstadsenteret. (2022b). *Houses of Darkness: Führerzimmer*. Hentet 07.05. fra <https://falstadsenteret.no/hva-skjer/event/houses-of-darkness-fuhrerzimmer>
- Finnegan, C. (2021). *Taliban pose threat to Afghan cultural heritage as they sweep back into power*. ABC News Hentet 09.05 fra <https://abcnews.go.com/Politics/taliban-pose-threat-afghan-cultural-heritage-sweep-back/story?id=79508223>
- Holme, J. (Red.). (2005). *Kulturminnevern : lov, forvaltning, håndhevelse. B. 1* (2. utg.). Økokrim.
- Howard, P. (2003). *Heritage: management, interpretation, identity*. Continuum.
- IMDi-Integrerings og mangfoldsdirektoratet. (2022). *Tildelingsbrev til Integrerings- og mangfoldsdirektoratet for 2022*. <https://www.imdi.no/contentassets/7c6809d1c1e142f08c75b892b543ef75/tildelingsbrev-til-imdi-for-2022.pdf>
- Judt, T. (2010). *Postwar: A history of Europe since 1945*. Vintage Books.
- Kulturrådet. *Mangfold*. Hentet 08.05.2022 fra <https://www.kulturradet.no/mangfold>
- Kvande, L. & Naastad, N. E. (2013). *Hva skal vi med historie?: historiedidaktikk i teori og praksis*. Universitetsforlaget.
- Litteraturhuset i Trondheim. (2. september 2021). *Litteratur for inkludering*. Hentet 05.05.2022 fra <https://litteraturhusetitrondheim.no/litteratur-for-inkludering-5/>
- Minority rights Group International. (2021). *Hazaras*. Minority rights Group International. Hentet 08.05 fra <https://minorityrights.org/minorities/hazaras/>
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional memory*. Stanford University Press.
- Samander, R. (2005). *Troubled Ismaili Homecoming*. The Institute for War & Peace Reporting. Hentet 08.05 fra <https://iwpr.net/global-voices/troubled-ismaili-homecoming>
- Security Council. (2021). *ISIL/Da'esh Committed Genocide of Yazidi, War Crimes against Unarmed Cadets, Military Personnel in Iraq, Investigative Team Head Tells Security Council*. UN. Hentet 08.05 fra <https://www.un.org/press/en/2021/sc14514.doc.htm>
- Sutgu. (2016). *Historie i bruk* (2. utg.). Samlaget
- UN75 2020 and Beyond. *A New Era of Conflict and Violence*. Hentet 05.05 fra <https://www.un.org/en/un75/new-era-conflict-and-violence>
- UNESCO. *Cultural Landscape and Archaeological Remains of the Bamiyan Valley*. UNESCO. Hentet 08.05 fra <https://whc.unesco.org/en/list/208/>

